

GALBÁCS PÉTER

A KÖZGAZDASÁGTAN MINT SZIGORÚ TUDOMÁNY FENOMENOLÓGIA A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYBAN

Mai alakjának elnyerése óta a főáramú közgazdaságtan erőteljesen támaszkodik a matematikai eszközök alkalmazására. Habár az ideáltípusok alkalmazása nem a valóság megismerésének egyedüli útja, a közgazdasági elmélet eddig jobbra nem mutatott érdeklődést azon fenomenológiai módszerek iránt, amelyek évtizedekkel ezelőtt a szociológia megújulását hozták magukkal. A tanulmányban számba vesszük a fenomenológiának mint társadalomtudományi módszernek azon sajátosságait, amelyek alkalmassá teszik arra, hogy egy, az eddigi eredményeket kiegészítő közgazdasági kutatási program alapjává váljon, s részletesen utalunk az így elérhető eredményekre és jelentőségeikre.

1. BEVEZETÉS

A matematikai eszközök alkalmazása kiemelkedő jelentőségű a főáramú közgazdaságtan tekintetében. A tiszta elméletként fellepő főáram axiómák rögzítése és matematikai eszközök révén deduktív módon szervezte meg magát. E közgazdasági elméletekben megfogalmazott tételek az axiómák következményeiként tűnnek fel – az elmélet tehát a tiszta logika szándékolt megnyilvánulása. A főáramú közgazdaságtan elméletei és modelljei rendre ugyanarra a kutatási programra (ha úgy tesszük, koncepcióra) épültek, amely a Marshall-keresztől mondjuk a legbonyolultabb lucasi szigetmodellekig félreérthetetlen módon érezteti hatását.¹ Néhány (rendszerint tradicionális) axióma rögzítése mellett a modellek számba veszik azokat a tényezőket, amelyekről feltételezik, hogy befolyásolják a gazdasági szereplők viselkedését, a hatásmechanizmusokat egyenletek formájába öntik, majd az így felépített rendszert az algebrai szabályok apodiktikus ereje által vezetve a rendszer megoldását (a közgazdasági törvények következményeit) a szó legszorosabb értelmében levezetik.

Az emberről alkotott kép, ami e közgazdasági modellek háttérében áll, kis változékonyságot (valójában inkább nagyfokú állandóságot) mutat, s legfeljebb a racionalitás feltételezett mértéke és milyensége képez különbségeket – valamint az, és

A szerző köszönettel tartozik Vigh Lászlónak, amiért a feldolgozás korai szakaszában felhívta a figyelmet a témában rejlő néhány buktatóra. Kommentárja nélkül a kutatás más irányt vett volna. Külön köszönet illeti Vigvári Andrászt. A hibák a szerzőt terhelik.

1 A legegyszerűbb Marshall-kereszt és mondjuk Lucas [1972; 1973; 1975] túlformalizált szigetmodelljei tehát a kutatási-elemzési koncepciót tekintve ugyanarról a tőről fakadnak. A cél egyöntetűen bizonyos determinánsok gazdasági döntésekre gyakorolt hatásának megragadása és a matematikai eszközök hangsúlyozásán keresztül a kapcsolatok következetességének és stabilitásának hangsúlyozása. E modellek néha a matematikai apparátus leegyszerűsítése, esetleg teljes elhagyása mellett jelennek meg [pl. Erdős 1998; 2003; 2006], ennek ellenére a szemléletmód nem változik. A matematikai formalizálás szerepét ezekben a verbális leírás és értelmezés veszi át, ám mindezt úgy, hogy közben a matematikai szigorral érvényesülő törvények és következtetések továbbra is érvényben maradnak: a szöveges leírások csak közvetítik azt, ami a háttérben továbbra is a matematikai kifejtés következményeként tűnik fel.

szempontunkból most ez bír jelentőséggel, hogy hány változóról feltételezik, hogy a homo oeconomicus viselkedésére a gazdasági magatartás szempontjából befolyásoló hatással bír. Ez a főáram világában a szó legszorosabb értelmében vett mennyiségi kérdés. A főáramú közgazdaságtan ki nem mondott vélekedése szerint a releváns változók számának növelése a komplexitás fokozása mellett a modelleket a valósághoz közelíti. Ha a mikroökonómiai tankönyvekben szereplő homo oeconomicus az élettől végtelenül távol eső tiszta ideáltípus [Weber 1998: 7–69], akkor a viselkedés modellekben kezelt szabályszerűségeinek bővítése végső soron a közvetlenül megélt valósághoz való közelítést szolgálhatja. A megismerés stratégiája valójában eközben változatlan marad: e modellek embere az absztrakción alapuló idealizálás révén épül fel, akinek viselkedése az egyenletekkel jól leírható, a természet működését irányító törvények analogonjának számító kemény szabályok hatalma alatt áll (egészen pontosan itt a természeti törvények emberi viselkedésre való közvetlen kivetítéséről van szó). E kép (e modellek) révén azonban semmit nem tudunk meg arról, ahogyan az ember a mindennapi életben gazdálkodási tevékenységét folytatja, hiszen a főáramú közgazdaságtan embere, bármilyen komplex legyen is viselkedése, végső soron gépezet, magatartási egyenletek által definiált függvényrendszer marad.

2. A FENOMENOLÓGIA MINT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI MEGISMERÉS STRATÉGIÁJA

A fenomenológia, s így a fenomenológiai indíttatású társadalomtudományok figyelem azonban a mindennapi élet és a tudat felé irányul, s e törekvés kialakulása részben *Edmund Husserl* tudományos álláspontjának köszönhető. Az érvelés világos: a természettudományok szigora általános érvényű modellé vált, s e vonzónak tűnő példa terhe alatt a nem természeti dolgokkal foglalkozó tudományok is igyekeztek szemléletmódjukban e követelményhez igazodni. Mindenben a természet törvényeinek megnyilvánulását látták, s a vizsgált dolgok alakulását irányító törvények leírását tekintették feladatuknak (erről bővebben lásd Galbács [2011]). A fizikai természettel együtt a tudat is naturalizálódott, hiszen a lelki-tudati történéseket is szilárd törvények alá rendeltnek tételezték fel. Bár Husserl [1910] kritikája a tudomány-szervező és tudománymegújító babérokra törő, az egzakt mechanikát közvetlenül példaképnek tekintő (kísérleti) pszichológia ellen irányult, az észrevételek valamennyi társadalomtudományra kiterjeszthetők. Alapvető ugyanis a különbség a *természet* és a *tudat* mint a tudományos vizsgálat tárgya között. A természettudományok – joggal – adottságként fogják fel és fogadják el a természeti-fizikai világot. Ha a tudattal foglalkozó társadalomtudományok valóban tárgyukhoz kívánnak fordulni, a testiséget, a lelki-tudati események testhez tartozóként való felfogását (ami egyet jelent e jelenségek természeti eseményként való értelmezésével) törölni kell az alapfeltevések közül. A fizikai létezés (nemcsak az ember testi létezése, hanem a körülvevő világ) csupán annyiban és úgy érdekes, amennyiben és ahogyan az a tudatban megjelenik, de a tudati fenomének esetében egyáltalán nem lényeges kérdés, hogy e fenomének korrelátuma valami ténylegesen létező, vagy pedig a fantázia terméke. A fenomenológia, s a fenomenológiai módszert alkalmazó társadalom-

tudományok célja tehát a tudat lényegi és közvetlen, tiszta elemzése, amelyet ugyan a pszichológia (s természetesen a szociológia, vagy a kísérleti közgazdaságtan) is elérni igyekszik, ám esetében csak a tudat közvetett tanulmányozásáról lehet szó – s ezt az adatközlők válaszai, vagy a kísérleti személyek mesterséges közegben való megfigyelési eredményei szolgálják. A tudat, a pszichikai lét végső soron nem tanulmányozható ugyanazzal a közvetlen megfigyelési módszerrel, mint a fizikai-természeti világ, hiszen a tudati jelenségeket nem valamiféle, a fizikai dolgokhoz hasonlóan megjelenőként tapasztaljuk – *a pszichikai világ önmagát jeleníti meg*. Ez utóbbi a döntő érv a természeti és a pszichikai világ szétválasztása mellett – illetve amellet, hogy a tudati-lelki-pszichikai folyamatok miért nem tanulmányozhatók sikeresen olyan módszerekkel és olyan szemléletmód alapján, amelyek a természet-tudományokat tekintik módszertani példaképül.

Nem véletlen, hogy a fenomenológiai módszer a társadalomtudományok közül elsősorban a szociológia metodológiájára hatott, s ezzel együtt az sem, hogy a közgazdaságtan eddig jobbára teljesen megfeleledkezett a gazdasági folyamatok tudati hátterének elemzéséről. Ha a fenomenológiai szociológia gyökereit és tudománytörténetét tekintjük, akkor a fenomenológia mellett *Max Weber* hatása válik nyilvánvalóvá [Wagner 1976]. A *megértés* (a cselekvést magyarázó értelmi összefüggés, a cselekvő által vélt szubjektív értelem² megismerése) volt Max Weber módszertani elveinek központi fogalma [vö. Weber 1967: 41–53]. Míg a szociológia e felhívásra termékenyen válaszolt,³ addig a közgazdasági elmélet ettől élesen különböző módszertani elveket vallott és hirdetett, s – néhány elszigetelt észrevételtől eltekintve – jobbára meg is feledkezett Weber módszertani elveiről, vagy ha úgy tetszik, tudatosan elfordult tőlük (erről bővebben lásd Tribe [2009]). Weber és a fenomenológia viszonyára végső soron az jellemző, hogy a Weber által hangsúlyozott meg-

2 Weber persze felhívja a figyelmet, hogy a cselekvő előtt sem minden esetben világos tettének motívumrendszere. Ekkor a tudományosan vizsgálható és feltérképezhető értelmi összefüggés éppen a cselekvő tudatában nem konkretizálódik.

3 Nem állíthatjuk persze, hogy a szociológia módszertani szempontból egységes lenne. Az egyes cselekvő (mint tényleges cselekvő, vagy mint ideáltipikus, elméletileg konstruált cselekvő) tudati folyamatai helyett *Durkheim* például a társadalmi egészből indult ki. Weber szemléletmódjában a társadalom tehát az egyes cselekvőkből épül fel [Molnár 1999: 55–64], míg *Durkheim* [2001] számára a társadalom önálló (elkülönült, az individualitáshoz képest elsődleges és külsődleges) entitás [vö. Némedi 1996: 42]. A makrostatisztikai adatokat vizsgáló *Durkheim* a társadalom működésének elemzését végső soron a társadalom szintjén gondolta kivitelezhetőnek [Durkheim 2003: 21–28 és 3. rész I. fejezet, különösen 325–328]. A társadalom olyan jelenségeket hordoz és produkál, amelyek forrása maga a társadalom, s ezek nem is vezethetők vissza az egyénekre – a társadalmi jelenségek tehát nem oldhatók fel az egyéni tudatokban [Durkheim 1895]. Távoli (de cseppet sem erőltetett) párhuzamként eszünkbe juthat, ahogyan a neoklasszikus közgazdaságtan (és az abból kinövő főáramú elmélet) következetesen az egyének szintjéről (vagyis mikroökonómiai szintről) kiindulva igyekezett elemezni a makrogazdaságok működését és *Keynes*, aki szerint a makroökonómia nem igényel mikroökonómiai megalapozást (sőt, jobb kerülni is azt). Habár itt amellet érvelünk, hogy a fenomenológiai szemléletmód szöges ellentétben áll a főáramú közgazdasági elmélet által alkalmazott közelítésmóddal, azt mégis meg kell jegyezni tehát, hogy az ideáltipikus fogalmak elemzésére építő közgazdasági elmélet maga is az egyének szintjén végzi elemzéseit. Talán nem a makroökonómia mikroökonómiai megalapozása mint olyan jelent kifogásolandó problémát, hanem azok a konkrét mikroökonómiai alapok, amelyekre a főáram a saját (makro)elméleteit felépítette. Erre a jellegzetességre a későbbiekben, a kísérleti közgazdaságtan egyes eredményeire való utaláskor még visszatérünk.

értés elvének kiteljesítése csak a fenomenológia – mint filozófia és mint metodológia – alapjain válik (válhatott) lehetségessé [Schütz 1977]. Ha a cél a *tényleges* aktórok cselekvéseinek megértése,⁴ s éppen ez lett a fenomenológiai szociológia alapkérdése, akkor e cél elérése érdekében be kell lépni a Husserl által említett *természetes beállítódás* szférájába, s e természetes beállítódás empirikusan-szenzuálisan érzékelhető horizontjával, amelyben a szubjektumok a természetes beállítódással tevékenykednek, vagyis az *életvilággal* (annak létevel, megnyilvánulásaival, és leírhatóságával-elemezhetőségével) is számot kell vetnünk. A természetes beállítódásban az egyén egyszerűen *beleél* a (szokásos szóhasználatban vett) világba, amelyre tudati működésének különböző megnyilvánulásai is irányulnak [Husserl 1950]. Végző soron az életvilág az a mindenkor valóságosnak és létezőnek felfogott közeg, amelyben a természetes beállítódás embere él, s amelyre vonatkozóan a tapasztalat érvényességéhez folyamodó (természet)tudományok is megfogalmazzák kérdéseiket [vö. Husserl 1939]. Husserl éppen arra a zavarra és ellentmondásra figyelt fel, amely az objektív természettudományok és az életvilág között húzódtott. A tudományok számára az életvilág mindig magán viseli a viszonylagosság és szubjektivitás bélyegét (a világ megismerése például mindig egy társadalmi háttér előtt zajlik, a tényszerű igazságok tehát csak adott körben létezők és érvényesek – vö. Husserl [1998a: 177]), hiszen éppen az életvilággal szemben teremtik meg a maguk objektív, logikai-matematikai magánvaló igazságainak szféráját, a maguk igazi világát (amelynek alapja nem valamiféle észlelhető és megfigyelhető, hanem egészében véve matematikai-logikai levezetés eredménye), ám a végző soron megtapasztalhatatlan objektívre vonatkozó hipotéziseik igazolását mégis az életvilágban – tulajdonképp közvetlenül a tapasztalatban – keresik. Az objektív-logikai teljesítmények megalapozottságának forrása tehát maga az életvilág; vagyis a tudományos tudás – annak ellenére, hogy a tudományok létrehoznak egy, az életvilágtól különböző és elkülöníthető objektív-tudományos világot –, mégis az életvilág evidenciájában gyökerezik. Husserl szerint a tudomány mint olyan tehát az életvilágba tagozódik, vagyis az életvilág a tudományos értelemben vett igazi (tehát objektív) világ megalapozó talaja is [Husserl 1998a: 156–168]. Amennyiben pedig az életvilág a természetes beállítódás horizontja, s az objektív tudományok igazságainak megalapozó talaja is egyben, akkor vizsgálható az, *ahogyan* a világ mint egyetemes érvényesség számunkra létrejön. Arra kell tehát rákérdezni, hogy miként jön létre tudatunkban a világ értelme, hogyan kap léte érvényességet [Husserl 1998a: 188].

Husserl felvetése az volt, hogy tegyük tudományos érdeklődés tárgyává annak mikéntjét, ahogyan az egyén számára a világ megteremtődik, ahogyan számunkra a

⁴ Amelynek az ideáltípusok alkotása és a cselekvések ezekhez való mérése csak az egyik lehetséges stratégiáját jelenti. A főáramú elmélet, habár maga is ideáltipikus fogalmakat alkot, s modelljeiben is ezeket szerepelteti, nem jut el a (gazdasági) cselekvések megértésének problémájáig. A megértés során a ténylegesen tapasztalt cselekvést az ideáltípus által képviselt, tiszta esethez mérjük, s éppen a lehetséges eltérések (ti. a társadalmi-kulturális valóság és az ideáltípus közti eltérések) döntőek a megértés (a cselekvés egyediségének megragadása) szempontjából. A közgazdaságtan ezzel szemben megelégszik azzal, hogy fogalmai és modelljei alapján bemutatja, hogyan zajlana egy cselekvés (gazdasági döntés), ha az mindenben megfelelné az ideáltipikus fogalmak alapján generált, tisztán célracionális magatartásnak – ezzel kívánja bemutatni a tényleges cselekedetek által általában nem teljes mértékben érvényre juttatott közgazdasági törvényeket.

reális világ, az egyetemes létezés állandó tudata kialakul – e tudományos érdeklődés célja tehát a világ készen adottságának egyetemes hogyanja lenne. Míg az objektív tudományok – ahogyan láttuk – az életvilág talaján mozognak, addig a Husserl által felvetett érdeklődés e világ eleve adott voltának hogyanjával vetne számot [Husserl 1998a: 184–186]. A korai fenomenológia érdeklődése a megismerésre irányult; arra, ahogyan a tudat a megismerés során mintegy *eltalálja* a magánvaló dolgokat, a dolgokat magukat. A dolgok a jelenségeken (a fenoméneken) keresztül konstituálódnak a tudatban, vagyis a dolgokat, a különféle tárgyiságokat voltaképp e jelenségek alapján tudatunk teremti meg az *Én* számára. Az ismeret, a megismerés transzcendens jellege, vagyis az, hogy a természetes ismeret létezőként tételezi fel azokat a tárgyiságokat, amelyeket reálisan persze nem tartalmaz, hiszen azok a dolgok, amelyeket a tudat észlel, vél, amelyekre emlékszik, azok nem találhatók meg reálisan a gondolati élményekben, felveti azt a kérdést, hogy a tudat miként képes önmagán túllépni, miként képes *eltalálni* ezeket a számára transzcendens létezőket⁵ – miképpen lehetséges tehát ismeret egyáltalán, s hogyan írható le az ismeret és az ismeret tárgya közti korreláció természete [Husserl 1907]. Husserl szerint a dolgok előttünk szubjektív élményekben (fenoméneken, fenomének révén) jelennek meg, illetve válnak számunkra tudatosná. A fenomenológiai kutatások egyik legfőbb céljaként Husserl végső soron tehát a tudati folyamat-variációk (pl. észlelés, emlékezés), az értelmi élmények lényegformáinak, az egyes egyéni tudatfolyamatok mögött álló invariáns formák és az azokat alkotó alakzatok leírását, az értelemalkotási folyamat univerzális struktúrájának kifejtését tűzte ki – például azt, hogy mi is a testészlelés lényege (erről lásd Husserl [1998a: 199–201]). Ezek nyomán kérdésessé vált például, hogy ha van is a tudatunktól független módon létező (magán- és magáért való) világ, amely számunkra a fenoméneken keresztül mutatkozik meg, s amelynek értelme a mi tudatunkban alakuló értelem, akkor a tudat hogyan képes arra, hogy előtte valami ténylegesen magánvalóként jelenjen meg, s nem csupán annak véljük – vagyis mi a megismerés tárgyiságra vonatkozó jellegének és tárgyi érvényességének struktúrája? Hogyan lehetséges, hogy ilyen körülmények között egy magánvaló dolog a tapasztalatban valóban magánvalónak bizonyul [Husserl 1927; 1929: 241], hogyan jön tehát létre az immanens tudati tartalom és annak transzcendens tárgya közötti megfelelés? A fenomenológia alapkérdése ezekből kiindulva az lett, hogy a tudat (az *ego*) miként konstituálja intencionális aktusai révén a világot. Míg azonban Husserl figyelme az ismeretalkotás tárgyáról (és külö-

5 Nem egyszerűen arról van szó, hogy az immanens a tapasztalón/tapasztalaton belül, a transzcendens pedig rajta kívül van [vö. Husserl 1907: 30]; ez az immanens-transzcendens fogalompárnak csak első jelentése. Amennyiben a cél az apodiktikus módon bizonyos megtalálása, s ezzel együtt felfüggesztem az érzéki tapasztalat által adott világot (nem egyszerűen tagadom annak létezését, hanem tartózkodom a létezés tapasztalaton alapuló feltételezésétől – vö. Husserl [1998a: 174 és 187–188]), a világról szóló tudományokat és magamat is mint létezőt (épp ez a fenomenológiai epoché lényege), s így végső soron a tiszta énhez jutok el, akkor a *transzcendens* az, aminek esetleges nemlétezése nem függeszti fel a tiszta ént [Husserl 1929: 229–238]. Immanens ezzel szemben az, ami a tudat számára adekvátan, abszolúte és világosan, evidens módon adott [Vajda 1969: 103], aminek léte kétségtelen és fel sem függeszthető [Husserl 1907: 29–33 és 56–61]. A tudat az epoché alkalmazása révén válik erre a teljesítményre alkalmassá. Ez a fogalompár második, s Husserl számára is releváns értelme. Lásd erről továbbá a következő lábjegyzetet is!

nösen annak reális egzisztenciájának vizsgálatáról) elterelődött⁶ és így érdeklődése középpontjába az önmagára is reflektáló tiszta tudat került – hogy ezzel az ismeretalkotás folyamata, annak lényege megismerhető és leírható legyen – addig a fenomenológiai szociológia éppen az életvilágban élő, társadalmat alkotó egyének tudati folyamataira figyelt. A fenomenológiai szociológia tehát nem egy tiszta tudat konstituáló működését írja le, hanem azt, ahogyan az életvilágban a természetes beállítódásban élő ember általában gondolkodik – a Husserl által leírt tiszta tudat mint egyetemes szubjektivitás és annak jelentésadó folyamatai helyett itt végső soron tehát a hétköznapi józan ész okoskodása (amely határozottan a létező tudatok, vagyis nem a filozófus által létrehozott tiszta tudat minden emberben meglévő közös magja) kerül elemzésre és leírásra. A két probléma (ti. Husserl és a fenomenológiai szociológia által felvetett probléma) gyökere mégis azonos, hiszen az válik kérdéssé, hogy hogyan jön létre a tudatban a világ és annak értelme [pl. Husserl 1998a: 193–194], s így tulajdonképp a tudat mibenléte is megragadhatóvá válik [Fink 1962]. Husserl programjára a fenomenológiai szociológia tehát termékenyen reagált, s a tudásszociológiai ihletésű munkák laza sorozatával⁷ igyekeztek feltárni az életvilág közegében a természetes beállítódással tevékenykedő egyének világertelmezési eljárásait.

3. AZ ÉLETVILÁG MINT TÁRSDALOMTUDOMÁNYI PROBLÉMA

E szociológiai kutatások a természetes beállítódás iránt mutatnak érdeklődést, amelyben a világ léte megkérdőjelezetlen adottság. Míg a transzcendentális fenomenológia az egyetemes kétkedés révén egy olyan alapot igyekezett találni, amelyből kiindulva az értelem, a tudat és az ismeretalkotás lényege megragadható, s a nem igazolható előfeltevésektől megszabadulva egy eredendően tiszta fogalmi apparátus is felépíthető, addig a természetes beállítódás fenomenológiája és fenomenológiai szociológiája éppen az életvilágnak (mint a természetes beállítódás megkérdőjelezetlen talajának) megismerést támogató működését szándékozott feltárni. Itt végső soron a Husserl által felvetett, a tudat és a megismerés működését firtató kérdésekre kapunk választ, persze a természetes beállítódás embere, s nem pedig a fenomenológiai redukció által nyert tiszta Én szintjén.

⁶ Vajda Mihály [1969: 100–104] értelmezésében itt arról van szó: Husserl úgy érvelt, hogy ezt a kérdést (ti. azt, hogy a megismerés megegyezik-e a megismert objektummal) nem is kellett feltenni, s így megválaszolni sem. Nem az volt a kérdés többé, hogy egy transzcendens objektum létre a tudat miként következett helyesen, hanem az, hogy honnan származik a tudatnak az a meggyőződése (ha úgy tetszik, hite), hogy a megismerés valóban képes transzcendens teljesítményre. Husserl megoldása eszerint tehát az volt, hogy a természetes szellemi beállítódástól eltávolodva (az epoché révén) a tudat immanens-evidens módon képes a megismerés tárgyának megragadására, s így a megismerés hogyanja már nem merül fel (vagyis az immanens-transzcendens fogalompár első jelentésének alkalmazásától Husserl eltekint). Azt, hogy a megismerés tárgya a megismerő szubjektumtól függetlenül is létezik-e, már nem is kell firtatni, hiszen ha a tudat számára evidensen és immanens módon adott egy objektum, akkor a transzcendencia kérdése nem is merül fel, hiszen csak egyetlen objektum létezik számomra: az, ami immanensen adott, vagyis maga a *valóság* [vö. Vajda 1969: 106].

⁷ Ez persze csak a fenomenológiai szociológia érdeklődésének egyik ága. A fenomenológiai szociológia kutatási irányairól Hernádi [1984: II–IV. fejezet] nyújt részletes áttekintést.

Az életvilág az elemzések szerint nem pusztán a körülöttünk lévő tárgyakat, vagy társadalmi közegünket foglalja magában, hanem azt a kulturális meghatározottságú értelmi háttérrel (előzetes tudást) is, amelynek segítségével észleléseinket értelmezni tudjuk. E kérdőre nem vont alapzat előzetes adottságánál fogva hozzásegít minket ahhoz, hogy új ismereteinket (észleléseinket, tapasztalatainkat) rendelkezésre álló tudásunkhoz képest elhelyezzük és fogalmilag azonosítsuk az észlelések tárgyait. A hangsúly itt a tudás, az érzékelés és az ismeret szubjektív sajátosságain, felépítésén és működésén van. Tapasztalatainkat, tapasztalási aktusainkat *a tudás típusosága* segíti, s minden új tapasztalatot e típusoknak megfelelően rendezünk el, vagy pedig, ha ez nem lehetséges egy zavaró ellentmondás miatt, akkor maga a típus kerül módosításra. E tudás *par excellence* társadalmi tudás [vö. Berger-Luckmann 1998], hiszen felépítésében nemcsak saját korábbi tapasztalataimra hagyatkozom, hanem mindazokra az ismeretekre is, amelyeket a társadalom tagjaitól (mondjuk a szocializáció folyamata során) kaptam. Figyelemre méltók (s a közgazdasági tematika szempontjából, ahogy látni fogjuk, kulcsfontosságúak – lásd később a precedens-kereséséről elmondottakat) voltak azok az eredmények is, amelyek a természetes beállítódásban működő tudat horizontszerűségét írták le (az egyén figyelme elsődlegesen saját közvetlen környezetére, *itt-és-mostjára* irányul, ám ezt a zónát a mindennapi életnek az egyén számára aktuálisan egyre kevésbé fontos, rendezett horizontja veszi körül), vagy a gyakran ismételt cselekvések mintába való rendeződésének kifejtése, amely végső soron a szűkös tudati kapacitások kihasználásának hatékonyabbá tételeként is értelmezhető [vö. Smith 2003]. A világot igyekszünk a lehető legegyszerűbb módon kezelni és megismerni, hiszen a dolgok tapasztalását és értelmezését a típusok, a következetesen visszatérő helyzetekben való viselkedését pedig a magatartási minták és rutinok teszik egyszerűvé – nemcsak a minket körülvevő világ létét nem kérdőjelezzük meg tehát, hanem az értelmezését szolgáló tudást is tartósan használhatónak (s ezzel együtt a világot bizonyos állandóság mellett létezőnek) tételezzük fel. A természetes beállítódás embere elfogad bizonyos definíciókat, feltevéseket, előírásokat és típusokat, amelyek összessége, *a köznapi tudás*, az életvilágban (a mindennapi életben) való problémamentes működést és e világ értelmezését teszi lehetővé. Az egyén cselekvése itt nem elszigetelt akció, hanem annak az univerzumnak a része, amelyet a magához hasonlóknak feltételezett és érzékelt egyénekkal közösen alkot, s amelyben az egyén bármiféle cselekvése egyrészt a többiek valamilyen viselkedésének figyelembevételével zajlik, másrészt pedig meghatározott értelmezési stratégiákon alapul.

A köznapi tudás, a természetes beállítódás emberét jellemző tudati folyamatok megismerése végső soron annak megértését teszi lehetővé, hogy az emberek (akár mint gazdasági szereplők) hogyan gondolják át és oldják meg a mindennapi problémákat, hogyan hívják elő és hogyan alkalmazzák gondolati sémáikat, a típusokat, a magatartási rutinokat, s hogy miként kezelik az ellentmondásos helyzeteket, ha mondjuk kiderül, hogy egy szituáció nem oldható meg a rutinszerű eljárásokkal, vagy ha nyilvánvalóvá válik az egyén tudáskészletének addig rejtett inkonzisztenciája [Schütz-Luckmann 1973: 269–282] (a világnak a természetes beállítódásban való fenntartásáról és ennek nyelvi szempontjairól lásd Wardhaugh [2002: 226–231]). S bár a gondolkodást nem jellemzi valamiféle egyetemes racionalitás, és köznapi tudásunk nem logikailag rendezett és konzisztens rendszer, hiszen mind-

össze az életvilágban való problémamentes eligazodást szolgálja (vagyis nem kell a tudományos-elméleti tudás rendezettségével bírnia), e kutatások tulajdonképp éppen e nem racionális sémák racionális módon (vagyis tudományosan) való megismerésére törekedtek [vö. Weber 1967: 43; Molnár 1999: 55–60].

E tömör és kiragadott példák is rávilágítanak arra, hogy mekkora távolságban van eme tudományos érdeklődés attól, ahogyan mondjuk a főáramú közgazdaságtudomány igyekszik feltárni a gazdálkodó ember *működési* (sic!) sajátosságait. Az egyén társadalmi lényként való értelmezésével, illetve a tapasztalás és értelmezés problematikussá tételével messze kerülhetünk a főáramú elmélet alapvetően mechanikus és a tudati folyamatokat valójában nem is értelmező szemléletmódjától. A létező szubjektumokat, ha valóságos tudati folyamataikat *megérteni*, s nem leegyszerűsíteni-absztrahálni kívánjuk, nem azonosíthatjuk matematikai függvényeket utánzó automatákkal, meghatározott ingerekre meghatározott válaszokat adó gépezetekkel – éppen ennek hangsúlyozása lehet a fenomenológiai közgazdaságtan programja.

4. FENOMENOLÓGIA A KÖZGAZDASÁGTANBAN

A főáramú elmélet néhány elegáns ugrással lép túl azokon a kérdéseken, amelyek egy részletes fenomenológiai elemzés témáját adhatják. Láttuk, hogy a szokásos eljárás az, hogy alapfeltevésként rögzítik az elmélet olyan kritikus elemeit, amelyek kialakítása egyébként alapvetően meghatározza az ezekből levezetett tételek teljes rendszerét. Az alapok eme tisztázatlanságának eredményei az olyan furcsaságok, mint például az, hogy egyrészt feltételeznünk kell a piacokon működő szereplők végtelen számát, másrészt pedig azt, hogy a fogyasztói vagy a termelői magatartás részletes elemzéseiben jobbra elszigetelt entitásokat vizsgálunk.⁸ Ha a filozófia tudományának problémáját a zavaros, nem tisztázott alapfeltevések, módszerek és definíciók (fogalmak) jelentik, ahogyan azt Husserl állítja, s ha a filozófia egy megfelelő fenomenológiai megalapozással túlléphet ezeken a fogyatékoságokon [Husserl 1927: 220–221], és szigorú tudománnyá válhat [Husserl 1910], akkor a fenomenológiai módszer alkalmazása a közgazdaságtan javát is szolgálhatja,⁹ hiszen a közgazdaságtan maga is hasonló

⁸ A nyáj- és a sznobhatás a legszembetűnőbb kivétel. Ezekben az esetekben mintegy *deus ex machina* megjelenik a fogyasztói magatartás determinánsai között a többi fogyasztó viselkedésének hatása is [Kopányi 2003: 86–87]; a kérdés azonban az elmélet szempontjából annyira marginális jelentőségűvé degradálódott (illetve az maradt), hogy az még az átfogó elemzéseknek és mértékadó tankönyvek anyagának sem szükségszerű tartozéka (vö. pl. Varian [2001]). Ez persze nem meglepő, hiszen ezek az elemzések az elmélet szempontjából kívülről, az intézményi közgazdaságtan és a szociológia felől érkeztek [vö. Mátyás 1969: 108; Leibenstein 1950]. A végtelen számú elszigetelt piaci szereplő elvének legkövetkezetesebb alkalmazását Lucas szigetmodelljei jelentik, jól demonstrálva azt a gondolati folytonosságot, amely a neoklasszikus közgazdaságtant és a modern főáramú elméletet összeköti.

⁹ Legalábbis módszertani szempontból, hiszen e kapcsolat ára Husserlnél az egyes, addig elkülönült diszciplínáknak a filozófia (értsd: a fenomenológia) alá sorolódása lenne. Arra is utalni kell persze, hogy Husserl (1910) a tiszta tudatot elemző fenomenológia révén kívánta a filozófiát megalapozni [vö. Vajda 1969: 109–111], míg mi itt – ahogyan ezt még látni fogjuk – kifejezetten az életvilág fenomenológiai elemzésének szükségessége mellett érvelünk (ami egyébként nem azonos a létítélet felfüggesztésétől tartózkodó epoché koncepciójával – vö. Husserl [1998a]; Vajda [1969: 356]). Az is igaz azonban, hogy a tiszta tudat ugyanolyan evidens módon ragadja meg tárgyát, amilyen magától értetődőnek tekinti az életvilágban működő tudat a saját

nehézségektől szenved. A matematikai módszerekre való összpontosítás, ha nem is általános, de mindenképpen meghatározó a közgazdaságtudományban. Az axiómák helyességének, különösen az emberkép adekvátságának kérdése, a kritika végeláthatatlan áradatát indította el. Hiába igyekszik a főáramú elmélet idealizálás révén nyert fogalmai alapján a gazdálkodás fundamentális törvényeit megragadni, joggal merül fel e modellekkel szemben a kétely, hogy azok a ténylegesen megélt valóság helyett egy absztrakt világra vonatkozóan fogalmazzák meg tételeiket – még akkor is, ha e modellek (valójában ez a főáramú elmélet egészére igaz) jobbára határozott vonalat húztak a közgazdasági valóság és saját világuknak a valóságtól idegen, tiszta közege között (erről lásd Galbács [2011]). Miközben a tiszta elméletként jelentkező főáramú közgazdaságtan relevanciájához nem férhet kétség, azzal is tisztában kell lenni, hogy nem az általa alkalmazott módszer (közelítésmód) az egyedül célravezető és lehetséges. Ha a gazdálkodási tevékenységet alapvetően racionális viselkedésmódnak tételezzük fel (és semmi másnak), akkor egy erre az alapfeltevésre épített közgazdasági elmélet sikeresen mutathatja be, hogy milyen *lenne* a gazdasági cselekvések teljes rendszere, ha az mindenben megfelelné az alapfelvételek között rögzített racionalitásnak. Az, hogy a gazdasági valóságban tapasztalható viselkedésmódok mennyiben felelnek meg e feltételezett racionalitásnak, már nem tartozik ugyanezen elmélet kérdései közé – mint ahogyan az sem, hogy számot vessen azzal, hogy az általa alkalmazottól eltérő axiómákból a világ milyen leírása következik. Fontos tehát ismerni egy elmélet célját – vagyis annak hangsúlyozása, hogy a mindennapi életben működő gazdálkodók csak halványan emlékeztetnek a *homo oeconomicus* rezzenéstelen következetességére, mindössze él nélküli (és valójában teljesen felesleges) kritika.¹⁰

horizontját (életvilágát). Más kérdés persze, s erről itt csak röviden tehetünk említést, hogy az életvilág általunk hangsúlyozott és ajánlott elemzése határozottan nem a Husserl által kifogásolt pszichológiai eszközökkel történik. A tudat introspekción alapuló (tulajdonképp meditatív) megközelítése nagyon is közel áll Husserl ajánlásaihoz; elegendő, ha arra gondolunk, ahogyan Husserl [1910: 45–48] azt kifogásolja, hogy a tudat aligha ragadható meg azoknak a közléseknek a segítségével, amelyeket a vizsgálati alanyok a pszichológiai kísérletekben adnak. Épp a tudat külsődleges megragadása lesz majd a gesztusok vizsgálatával kapcsolatos fő kifogás az alábbiakban. Ha ezek a közlések valóban elegendőek volnának egy fenomenológiai tudatelemzéshez, akkor azt mondhatnánk, hogy mondjuk inkvizíciós jegyzőkönyvek [pl. Ladurie 1997] alapján is rekonstruálható a tudat működése.

10 Somogyi [2011: 59] a főáramú közgazdaságtan emberképét, s így e modellek közelítésmódját, ráadásul eredményeit is, elavultnak minősíti. Úgy tűnik, itt megint csak a modellek és a kutatások céljának meg nem értésével van dolgunk (részletes érvek híján azonban csak találgathatunk), s az avultság tételezése az előidejűség pusztá tényére redukálódik. Avitt lenne a neoklasszikus közgazdaságtan, mert idővel a közgazdasági valóság új szempontú közelítésmódjai, s új eredmények merültek fel – vagy mert figyelmünk és módszereink ma már a gazdálkodás alaptörvényien túlra mutatnak? Ezt hinni egyben azt is jelenti, hogy azt állítjuk, tradicionális módszerekkel nem érhetünk el számottevő új eredményeket. A fizika tudománytörténete jó példát kínál eme nézet cáfolatához. Az optikai eszközökkel végzett csillagászati megfigyelések és az égtestek pályaszámításai már viszonylag korán általános módszerré váltak [vö. Menzel 1980: 50–60], és bár idővel megjelentek mondjuk a színképelemzési technikák is (a fiatal galaxisok anyagösszetételére vonatkozó eredményhez lásd pl. Savaglio et al. [2012]), amelyekről a legmodernebb időkig álmodni sem lehetett (s amelyek célja az előzőektől teljesen különbözik), e korábbi módszerek (és vizsgálati célok) továbbra is használatban maradtak, s folyamatosan járulnak hozzá ismereteink bővüléséhez. Murray [1999] például az Oort-felhőből származó hosszú peridusú üstökösök mozgásának megfigyelése és pályaelemzése alapján következtet a külső naprendszerben egy eddig még fel nem fedezett óriásbolygó létezésére, ami megcáfolni látszik azt a korábbi elméletet, amely szerint ezek az üstökösök véletlenszerűen indulnak el a belső naprendszer irányába [pl. Weissman 1996].

A főáramú elmélet tehát már alapvető törvényeinek felírásakor is figyelmen kívül hagyja a gazdasági tevékenység társadalmi jellegét. Az alapvető modellek esetében végtelen számú, de mégis elszigetelt szereplőről esik szó, akik *per definitio-nem* árelfogadók, holott nem ismerjük meg például azt a mechanizmust, amelynek révén a piacokra jellemző egyetlen közös ár kialakul. Elegendő arra az ellentmondásra utalni, amely abból adódik, hogy ha egy piacon valamennyi szereplő árelfogadó, vagyis a piaci árat exogén adottságnak érzékeli és értékeli, akkor végső soron nem tudjuk, hogy kik is lesznek azok, akik ténylegesen felelősek valamely termék árának megállapításáért. Habár a főárammá szilárdult neoklasszikus elmélet egyik fő vívmánya a szubjektum mint az érték forrásának bevezetése volt (vö. pl. Mátyás [1963: 283–294; 1979: 22–25]), s habár szép számmal találunk olyan érveléseket, amelyek mondjuk az irodalmi vagy a műalkotások esztétikumának keletkezési helyéül – ezzel analóg módon – a befogadó tudatát jelölik meg¹¹ (nyilván nem tévedünk, ha e példákat a szubjektum tudatához kapcsolódó értékkéletkezési folyamat a esetének tekintjük – pl. Hauser [1982: 512–513]), a szubjektív érték keletkezéséről e közgazdasági modellek semmit nem árulnak el. A szubjektív érték, az értéket létrehozó tudat valamennyi működési folyamatával együtt maga is a rendszer axiómái közé tartozik.

Itt tehát valamiféle rejtett (értsd: részleteiben ki nem fejtett) mechanizmus működésével van dolgunk – habár az *árelfogadás* kifejezés valamiféle érzékelési és értékelési módszer létezésére utal. Ennek működését az elmélet a piaci keresleti és kínálati görbék bevezetésével oldja (illetve kerüli) meg, amelyek révén a piaci szereplők által elfogadandó ár exogén módon, s láthatólag tőlük függetlenül határozódik meg. Hiába összegződnek az egyéni keresleti függvények piaci keresleti függvényé, s hiába érvényes az a feltételezések szintjén, hogy ekként valamennyi fogyasztó részt vesz a piaci ár kialakításában, az árelfogadásra való hivatkozás gyakorlatilag kizár az áralakulás mechanizmusából minden, az egyének (piaci szereplők) közötti aktív (árbefolyásoló) mechanizmust. Valóban, az ármeghatározás feladata a piacok felett álló árverező kezébe kerül, s így végső soron az elméleten belül konzisztens módon válik megkerülhetővé a piaci szereplők egész percepciós problematikája, hiszen ebben a mechanizmusban a piac működtetésének minden feladatát az árverező veszi át – valójában e keretek között nincs is szükség arra, hogy a piaci szereplők bármi módon érzékeljék társaikat, vagy kölcsönös mechanizmusokat működtessenek velük, vagy hogy a leírás szempontjából felmerüljön az életvilágban való működés hogyanjának kérdése. Persze ha az alapvető közgazdasági elméletek csak ügyes ugrásokkal tudják kikapcsolni az egyének valóságérzékelési és valóságértelmezési képességének működését, a gazdálkodási tevékenységek *mélyebb* megértése csakis ezek leírása után és annak alapján valósulhat meg; s így végső soron a gazdasági rend mint társadalmi jelenség és valóság fenntartásának módjához jutunk el. Az olyan kézenfekvően egyszerűnek feltételezett intézmények

¹¹ Olykor e kijelentésekben [pl. Gombrich 1974: 8–22] mindössze arról van szó, hogy a műalkotások esztétikumának megítélése egyéni ízlés dolga. A művészetszociológia [pl. Bourdieu 1968] éppen az ízlés (valójában a műértelmezés és dekódolás) társadalmi determinánsainak feltárásában segít, s így a tudat valóságértelmezési folyamatainak leírását adja. Egyáltalán nem távoli a párhuzam, amely ezt a tematikát a közgazdasági értékkéletkezés kérdéséhez köti.

működése, mint a piac, maga is feltáratlan előfeltevéseken, s *nem tudva tudott* szabályok ismeretén és elfogadásán nyugszik.

A modernnek minősülő várakozáselméletek további érdekes példákat jelentenek. Ezek semmit sem fednek fel azokból a tudati folyamatokból, amelyek révén a gazdasági szereplők valamely közgazdasági változó jövőbeli alakulására vonatkozó várakozásaikat kialakítják. A gazdálkodó ember függvényként való értelmezése talán ezekben az elméletekben a legnyilvánvalóbb és legkevésbé leplezett. Az adaptív várakozási modellben a munkavállalók által képzett (egyéni különbségeket nem mutató, vagyis teljesen homogén) várakozások egy függvény (a várakozási operátor) outputjaként jelennek meg. Persze súlyos ellentmondásokba ütközünk, ha az így képzett várakozásokat megpróbáljuk valódi tudati folyamatként értelmezni. Elég, ha arra gondolunk, hogy *Milton Friedman* elméletében a várakozások be nem teljesülése (ami az elmélet egyik sarokköve, hiszen ez a mechanizmus vezet a módosított Phillips-görbe működéséhez) valahogy úgy zajlik, hogy a munkavállalók egyszerűen nem érzékelik azokat a tényleges fogyasztói árakat, amelyekre vonatkozóan várakozásokat formálnak, s amelyek alakulása jólétük (és reálbérük) szempontjából szinte kizárólagos jelentőséggel bír [Friedman 1986: 240–263]. Friedman adaptív modelljének munkavállalói végtelenül távol esnek a valós életközegben mozgó gazdasági szereplőktől. Megemlíteni is elég, hogy a friedmani ortodox monetarizmust felváltó újklasszikus makroökonómia e megközelítést már a végletekig vitte, hiszen itt már a várakozások elkülönült kezeléséről sincs szó, mindössze feltételeznünk kell azt, hogy a gazdasági szereplők várakozásai egybeesnek a releváns gazdasági elmélet és modell által szolgáltatott előrejelzésekkel.

Vannak persze utalások arra (igaz, a főáramú elméleten kívül), hogy a várakozások képzése társadalmi folyamat, amelyben a gazdasági szereplők kognitív folyamatai és érzékelései is szerephez jutnak. A valós piacok működésének egyes jelenségei a formális racionalitás elvei mentén érthetetlennek bizonyultak, éppen ezért e jelenségek – pl. tőzsdei buborékok – arra engedtek következtetni, hogy itt valamilyen specifikus pszichológiai-lelki tényező is szerepet játszik. Bár a tőzsdei buborékok kialakulásának laboratóriumi vizsgálataiban a közvetlen probléma a részvényeken forgó pénzügyi instrumentumok árfolyamaiban mutatkozó erős (és valójában indokolatlan) emelkedéseket követő összeomlások vizsgálata volt, az eredmények közvetlenül érvényesek a várakozások formálására is, hiszen a vételi és eladási szándékok alakulása mögött természetesen módon az árfolyamok alakulására vonatkozó várakozások húzódnak meg. Többször is megfigyelték, hogy a laboratóriumi körülmények között folytatott tőzsdei kereskedés során a meghatározott belső értékkel rendelkező értékpapír aktuális árfolyama röviddel a kereskedés kezdetét követően magasra szökik (kialakul a buborék – annak ellenére, hogy számos elrendezésben a papír aktuális belső értékét explicit módon a résztvevők tudomására hozták), majd a játék végéhez közeledve az árfolyam drámai mértékben összeomlik, visszatérve a nullához konvergáló belső értékre (a belső érték az időszaki osztalékok egyszerű összege volt a zérusnak rögzített kamatláb miatt). A kísérletek külön fejezete foglalkozott azoknak a körülményeknek a meghatározásával, amelyek hatására e buborékok nagysága csökken, illetve azok teljesen eltűnnek (erről ld. Caginalp et al. [2001]). Egyes elrendezésekben a belső értéket meghatározó időszaki osztalékok változtak, s azoknak csak a valószínűség-eloszlása volt ismert a résztvevők előtt

[Smith et al. 1988], máskor rögzített összegek kerültek kifizetésre. A buborékok azonban csakis akkor tűntek el, ha a résztvevők *csoportként* további ismételt kísérletekben vehettek részt, vagyis ha a szabályokra és a folyamatokra vonatkozóan megszerzett ismereteiket ugyanabban a csoportban újra hasznosíthatták. Ez azzal magyarázható, hogy mivel a szereplők valamennyi szükséges információval rendelkeztek az értékpapírra vonatkozóan, az egyetlen bizonytalansági tényezőt a társak jövőbeli cselekedeteinek előrejelzése jelentette [Porter-Smith 2003], amelyeket az árváltozások alapján igyekeztek kifürkészni (így például azt is, ha egyes szereplők nem a belső érték érvényesülésére, hanem az ár további emelkedésére spekuláltak – vö. pl. Caginalp et al. [2000]). Hiába rendelkeznek tehát közös információval az egyének, ez nem szükségszerűen eredményez közös tudást, hiszen a szereplők bizonytalanok maradhatnak abban, hogy a többi aktor miként hasznosítja majd ezt az információs készletet [Smith 1994]. A piaci szereplők tehát egy közösséget alkotnak, s a kereskedés során kölcsönösen megfigyelik és értelmezik egymás viselkedését. Ha így nézzük, a várakozások képzése valójában *társadalmi cselekvés* [vö. Weber 1969: 53], hiszen az egyes gazdasági szereplők magatartása mások (jelenbeli és a jövőre vonatkozóan várt) viselkedéséhez igazodik. A csoportként ismételt kísérletekben a résztvevők egyre nagyobb biztonsággal lettek képesek az árak változásából a társak szándékaira következtetni [Caginalp et al. 2003], vagyis a közös tudás létrejöttéhez nem elég a közös információs készlet: ahhoz közös (vagyis csoportként szerzett) tapasztalatra van szükség.

Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy ezek az eredmények bizonyos társadalmi cselekvések és a szereplők kognitív folyamatainak működésére csak utalni tudnak, ám (Weberrel szólva) azok *megértéséhez* még nem jutottunk közelebb. Ezt csak egy következetes fenomenológiai elemzés képes elvégezni. Egy ilyen elemzés irányulhat persze a piaci magatartások valós környezetben megfigyelt jellegzetességeinek pusztán leírására is, ám az igazi kérdés a szereplők tudati folyamatainak azonosítása és feltérképezése. Mivel *par excellence* társadalmi *cselekvésről* van szó, amely a csoport (vagy akár, ha eredményeinket általánosítjuk, a társadalom) tagjai részéről mindenképp *tudatos* magatartást involvál [vö. Weber 1969: 41–42], abban a társak viselkedésének érzékelése, megfigyelése és értelmezése természetes módon szerepet kap. Ha pusztán a csoportok gazdasági viselkedésének külső leírására törekszünk (amit például egyes releváns gesztusok leírása jelenthet), az eredmény valamiféle gazdasági szociálpszichológia lesz, amely persze maradhat még fenomenologikus ihletésű, ha e viselkedésformákat nem egy laboratóriumban, hanem e viselkedések természetes közegében figyeljük meg [pl. Goffman 1981]. A cél ilyenkor az, hogy behatoljunk a mindennapok természetes közvetlenségében működő cselekvésformákba, s ezeket mint építőköveket használva építsük fel a társas cselekvések elméletét a természetes beállítódás magától értetődésének háttérére előtt. E szemlélet persze tartogat módszertani buktatókat, hiszen a kutató kezéből éppen a cselekvések megértésének lehetősége csúszhat ki észrevétlen módon. Ha a cselekvések *külső* leírásából indulunk ki, e külső leírás szintjénél valószínűleg nem is jutunk messzebb (nagyfokú módszertani tudatosság nélkül biztosan nem), s ekkor egyes eseménysorok egyszerű regisztrálása jelenti a vizsgálat legmélyebb rétegét [vö. Hernádi 1972]. Megértésről, a cselekvők tudati folyamatainak, az ott lezajló szubjektív történéseknek felfej-

téséről, vagy akár az intézmények magatartásra gyakorolt hatásainak leírásáról szó sem lehet.

E külső leírás tehát nem a szereplők perspektívájából indul ki, sokkal inkább egy mindentudó (ám bizonyos részletekkel mit sem törődő) külső szemlélő narratívájának tekinthető. Az egyes interakciókat irányító kognitív műveletek ekkor azonban rejtve maradnak: sejthető ugyan, hogy léteznek szabályok, kognitív sémák, amelyek a helyzetek értelmezésében és a követendő magatartás kialakításában az egyén rendelkezésére állnak, ezek azonban kívül állnak a megfigyelő érdeklődésén [László 1981]. A piaci magatartás ilyen külső (szociálpszichológiai) leírása természetesen elvitathatatlan tudományos értékkel bír, ez azonban – nézőpontjából adódóan – még nem ragadja (nem ragadná) meg a piaci szereplők viselkedését irányító lényegi (kognitív) folyamatokat. Lazán persze, de ide kapcsolódik az egyes gazdasági szokások mint hétköznapi-mindennapi cselekvések [vö. Voigt 1998: 403] történeti-néprajzi összehasonlító elemzése, amely azonban már szintetizáló jellegénél fogva is sokkal inkább a viselkedésformák alakulásának, meghatározottságának és formagazdagságának tényére, mint egyes magatartások mikroszintű elemzésére helyezi a hangsúlyt (lásd pl. Sumner [1978: 209–229]; Tárkány [1981: 643–681]; de Weber [1979: 194–208] is említhető itt).

A kognitív sémák működésére kiváló példát ad *Pierre Bourdieu* [1968], aki a műelemzés kapcsán részletez egy olyan osztályozási rendszert, amely közvetlen hasonlóságot mutat a gondolkodás típusos jellegének kifejtésével [Schütz–Luckmann 1973]. Az egyes dolgok észlelésekor tapasztalatainkat egy referenciaként és vonatkoztatási rendszerként jelen lévő, eleve adott (és annak is érzett) tudáskészlet alapján azonosítjuk és értelmezzük. Az életvilágban való élés (illetve az életvilágba való spontán beleélés) sajátos attitűdjéhez, a természetes beállítódáshoz tartozik egy sajátos tudásforma, a természetes tudás, amely maga is része az egyén által meg nem kérdőjelezett evidenciarendszernek (vagyis osztozik az életvilág eleve adott és kétségbe nem vont adottságában). E természetes tudás adja a mindennapi praxis vitelének alapját, vagyis a hétköznapi életben sorra felmerülő szituációk megoldása érdekében az egyén ehhez a tudásához fordul. E tudáskészlet működésének és működtesítésének alapja a *precedens* és a *begyakorlás*: a precedens megmutatja, hogy egy később jelentkező, hasonló probléma¹² megoldásához a tudáskészlet mely elemeire van (lesz) szükség, a begyakorlás pedig lehetővé teszi, hogy az ismert szituációk már szokásos módon (egy biztonságot jelentő rutin, jártasság alapján, nagy sebességgel) legyenek kezelhetők. E tudáskészlet mozgósítása a tipizálás alapján, a tudáskészlet típusos jellegéből kiindulva (arra támaszkodva) történik. Minden *egyszeri* összekötetésben áll egy *állandó összességgel*: ez a *típus*, s a konkrét egyedi természetes módon osztozik a típus tulajdonságaiban is. Az itt és most látott kutya a kutyák típusának aletesete, s így jellemzőek rá a típus átfogó attribútumai is (négy lába van és ugat). Ha Szabó János észleleti mezőjébe belép egy kutya, akkor Szabó János pillanatnyi érdekeltségének függvényében sorolja be az észlelt dolgot a referenciarendszer (a

12 A „probléma” ebben a szöveggörnyezetben nagyon általánosan értendő. A hétköznapi életben problémaként jelentkezik például egy adott szituációban való viselkedés helyes módjának megtalálása is, amely éppen annak megszokottsága miatt (már ha valóban megszokott) történhet rutinszerűen – a *probléma* nem (szükségszerűen) jelent tehát *problematikusságot*.

tudáskészlet) valamely kategóriája alá. Talán megelégszik azzal, hogy a látott dolgot pusztán kutyaként azonosítja, ám ezt követően besorolhatja azt valamely általa ismert kutyafajta kategóriája alá is – mondjuk akkor, ha a kutya megharapja őt, és szeretne a rendőrségen feljelentést tenni, hiszen ekkor már nem árt tudni, hogy bulldog vagy tacsó volt az illető eb. Az persze kérdéses, hogy meddig terjed Szabó János kutyákra vonatkozó tudáskészlete (képes-e arra, hogy nevével nevezze a tacsót és a bulldogot, vagy csak annyit érzékel, hogy a két kutya nem hasonlít egymásra alapvető kutyaságukon túlmenően). Ugyanez érvényes Bourdieu elméletében a műalkotások elemzésére: egy festményt látva talán csak a keletkezésének korszakát tudjuk azonosítani, ám ha esetleg ismereteink mélyebbek, a látottak alapján következtethetünk a művészre, sőt, talán még annak alkotói korszakai között is elhelyezhetjük a művet. A tipizálás egyébként a hétköznapi tudás talán legrejtettebb rétegének, az axiomatikus premisszákként funkcionáló *előfeltevések* szintjének alapanyagát is nyújtja egyben. Az előfeltevéseket már maguk a típusok tartalmazzák, s végső soron az életvilág magyarázatának és az életvilág megértésének meg nem kérdőjelezett módját készként adják a kezünkbe. Gyakorlatilag mindennel kapcsolatban rendelkezünk előfeltevéssel: az idő múlásának ténye és jellege (a hajnalt a reggel követi, a mátt a holnap) ugyanúgy az előfeltevések alapján érthető, mint a társadalmi kapcsolatok. A sarki zöldseshez fűződő viszonyomat, amelyet eladó és vevő kapcsolataként definiálunk (amely tehát az eladó és vevő közti kapcsolati típus konkrét megvalósulása, alete), az ezen definícióhoz illeszkedő előfeltevések alapján töltöm meg tartalommal és elvárásokkal.

Ugyanez a típusos kognitív séma érvényes tehát a hétköznapi személyközi kapcsolatokban is, ahol az egyes típusok alá besorolt egyénekkal szemben adott helyzetekben határozott viselkedési (és tágabban: funkcionális) elvárást támasztunk, ami az egyes szituációkban – nyilvánvalóan – saját magatartásunkat is megszabja (vagy legalábbis behatárolja az egyes választható magatartási elemek készletét). S éppen ez a séma, a gondolkodás típusossága kap szerepet a cselekvések weberi értelemben vett megértése esetében is, hiszen a mások cselekvése mögött rejlő szubjektív értelem teljes részletességű megfejtése helyett (amelyre esetleg sem mód, sem szükség nincs) elegendő, ha a megfigyelt cselekvést egyes benne megfigyelt típusos motívumokra, a cselekvéshez kapcsolódó típusos helyzetekre, célokra és eszközökre vezetem vissza [Hernádi 1980: 43]. Az embertársak létezésének, vagy esetükben az enyémhez hasonló tudat(osság) posztulálása a hétköznapi gondolkodásban ugyancsak előfeltevésként működik. Feltesszük azt is, hogy ők is a miénkhez hasonló típusokban gondolkodnak; ami nemcsak a gondolkodás típusos struktúrájának tényére, hanem a típusok tartalmára is vonatkozik – természetesen számunkra, hogy szomszédunk ugyanúgy rendelkezik a kutya gondolati típusával, s annak eleme az, hogy a kutya ugat. E személytípusok különböző tevékenységekhez kapcsolódóan különböző szintűnek feltételezett kompetenciákkal is bírnak – a postás típusához nem tartozik hozzá a magas szintű tőzsdei szabályismeret elvárása, míg mondjuk a banki alkalmazottaktól elvárjuk, hogy jó legyen matematikából.¹³ S a típusos gondolkodás

13 Persze nem csak a személytípusok rendelkeznek efféle elvárt kompetenciakészlettel. A kutya típusához általában hozzárendelem attribútumként, hogy jó eséllyel megtanítható az eldobott labda visszahozásának készségére, ami tehát szintén kompetencia.

hasonlónak való feltételezése azt is lehetővé teszi, hogy az életvilág szemlélésének perspektíváját át- meg áthelyezzem: úgy gondolom, hogy mások nagyjából hasonlóan ítélik meg adott cselekvésemet, mint ahogyan én ítélném meg mások hasonló cselekvéseit [Hernádi 1978a]. Valójában ennél többről, az interakciókban tanúsított magatartás értelmezésének problémájáról van itt szó. Ténylegesen és biztosan talán nem tudom, hogy a másik fél cselekvése mögött milyen megfontolások állnak – tettei megfigyelése alapján csak azt tudom, hogy ha *én* cselekednék úgy, ahogyan most *ő*, akkor az *én* tettem ezt vagy azt (az általam azonosítottként elgondolt) motivációt, megfontolást fejezné ki – s eközben azt is tudom, hogy ha *én* valóban ekként cselekednék, társaim valószínűleg ugyanazt a szándékot látnák tettem mögött, mint amit most *én* látok az *ő* ténylegesen megfigyelt (vagy talán csak hipotetikusán elképzelt) cselekvésük mögött.

5. KÖVETKEZTETÉS: A FENOMENOLÓGIA MINT KIEGÉSZÍTŐ-TÁMOGATÓ MEGISMERÉSI MÓD

A típusos gondolkodás, amilyen jól teljesít, amíg mindennapos szituációk résztvevői vagyunk, úgy hagy minket cserben olyan környezetben, mint például a tőzsdei játékok helyszínét jelentő laboratórium. A mindennapi életben folyamatosan képes vagyok definiálni helyzetemet: tudom, hogy most egy postán vagyok, utána pedig egy barátommal ebédelek. E helyzetdefiníciók programozzák cselekvésemet, hiszen a valamilyenként azonosított (definiált) szituációkban már ismert módon kell (vagy legalábbis ajánlatos) viselkednem, s ruháznak fel az interakcióban szereplő egyének várható és elvárható cselekvéseinek előzetes elgondolásával. Ha ismerem (és helyesen definiálok) a helyzetet, tudom, hogy miként kell viselkednem, s ha ismerem az interakcióban résztvevő partnereim típusait (mert sikerrel sorolom be őket valahová), akkor kielégítő mértékben vagyok tisztában a tőlük várható magatartással, a rájuk (ti. a társakra) jellemző attribútumokkal, kompetenciáikkal és képességeik körvonalaival. Típusosság, előfeltevések, helyzetdefiníciók kibogozhatatlan komplexitásban szabályozzák mindennapi életünket. Az anonimitás e kísérleti helyzetekben azonban olyan magas fokú, s a közeg olyannyira ismeretlenként jelenik meg előttünk, hogy játéktársainkat szinte képtelenek vagyunk bármiféle típus alá besorolni, amely valóban segítené gondolkodásunkat. Életvilágom leszűkül, szokásos kognitív sémáim – legalábbis átmenetileg – nem működnek, s kizárólag *itt és most* nyert tapasztalataimra kell hagyatkoznom, amelyekkel igyekszem működésbe hozni a művi környezet és az anonimitás miatt blokkolt típusos referenciarendszeremet.¹⁴ A közegemben tapasztalt események, személyes és személyközi megnyilvánulások társaim tudati életének megnyilvánulásai, s ekként is igyekszem értelmezni és hasznosítani őket. Ahogyan megszokott, mindennapi életemben, a

¹⁴ Itt utalhatunk azokra az etnometodológiai kísérletekre, amelyek célja éppen e nem tudatosulva tudott előfeltevések explicitté tétele, illetve annak vizsgálata volt (és most ez a fontosabb), hogy az egyének mit tesznek kibillenéskor a rutinszerű gondolkodási rendszer visszanyerése érdekében [Garfinkel 1967]. Egyes vizsgálatok a piaci mechanizmusok működése mögött fennálló magatartási automatizmusok feltárására irányulnak [vö. Hernádi 1978b].

laboratóriumi szituáció során is tanúja vagyok annak, ahogyan társaim viselkedésüket felépítik. Folyamatosan jellemző rám egy várakozás, amely szerint bizonyos személyek meghatározott szituációkban meghatározott, egyébként a típusukból, az őket egyedileg tartalmazó típusból levezetett módon viselkednek majd – e várakozások azonban ekkor bizonytalanok. Hogy az egyén hogyan képes az idézett laboratóriumi közegben típusos gondolkodását beindítani, esetleg milyen helyettesítő rendszerek állnak rendelkezésére – éppen *ezek* azonosítása és elemzése jelentené a szituáció fenomenologikus elemzését. Szinte bizonyos, hogy a fenomenologikus leírás feltárná, hogy a csoportként ismételt kísérletek miért és hogyan vezetnek a buborékok eltűnéséhez, s hogy a tőzsdei termék ára miatt fogja ezen ismétlések során jobban és jobban követni a belső értéket – vagyis miért és hogyan jutnak el a játékosok végül a tudás azon fokára, amelyet a racionális várakozások elmélete posztulál. Egyelőre meg kell elégednünk azzal a hipotézissel, hogy az idézett kísérletekben a szimulált tőzsdei buborékok eltűnését az adekvát helyzetdefiníció megfogalmazása, a típusos kognitív sémák beindítása, az előfeltevések újbóli alkalmazásának lehetősége okozza. Bizonyos helyzetekben (annak felismerését, hogy ténylegesen mi ez a helyzet, azt a helyzetdefiníció adekvátsága biztosítja) másoktól bizonyos cselekvéseket várok (hogy kik azok a „mások” azt a tipizálás alapján tudhatom). Ám ha ezek a sémák (stratégiák) aktuálisan nem állnak rendelkezésre (vagy legalábbis nagyon bizonytalanul alkalmazhatók), akkor magatartásunk jól működő programozottság híján esetlegessé válik, hiszen a precedenskeresés és precedensformálás, illetve a helyzetdefiniálás egymást átfedő (és persze egymást keresztező) állapotban vagyunk. Pillanatnyilag azt sem tudjuk biztosan, hogy az aktuálisan megélt helyzet visszavezethető-e valamilyen ismert viselkedési szabályra, vagy pedig az adott helyzetben kell a próbálgatás (trial-and-error) alapján desztillálnunk egy működőképes viselkedési programot. Az egyéni biográfiai-szocializációs sajátosságok döntik el, hogy melyik utat követjük: az ismételt kísérletek végére azonban többnyire már eligazodunk a szituációban. Lesz definíciónk, s tetteik alapján társaink motivációiról, típuságukról (sőt, magukról a szabályokról is) lesz egy használható tudáskészletünk.

Valójában minden piaci (és általánosabban: gazdasági) folyamat igényli a fenomenológiai elemzést, nem csak a tőzsdei játékok, vagy a várakozásképzési folyamatok és módszerek. Egy tiszta elmélettől, mint amilyen a főáramú elmélet is (erről lásd Galbács [2011]), nem várható el, hogy axiómáinak tételes levezetését is nyújtsa az ezen axiómákra épített tételekkel együtt. Itt a figyelem sokkal inkább az axiómákból apodiktikus módon adódó következmények levezetésén és elemzésén, s nem pedig az axiómák alkotásán, és különösen nem azok indoklásán, vagy megalapozásán van. A gazdasági szereplők viselkedése tehát mindvégig rejtve marad. Egy tiszta elmélet esetében mindig releváns probléma, hogy az életvilágban zajló folyamatok *miben* és *miért* térnek el a modellek által generált kimenetektől – az okok azonban végérvényesen feltárhatatlanok maradnak, ha képtelenek vagyunk leírni az életvilágban működő személyek viselkedésének alapstruktúráit. Ebben valójában a laboratóriumi közegben mozgó kísérleti közgazdaságtan sem tud segíteni (a kísérleti közegben megfigyelhető interakciók éppen a mindennapi élet természetességét és spontán jellegét fogják nélkülözni), legfeljebb jelezni képes azokat a problémákat, a gazdasági szereplők egyes sajátos viselkedésformáit, amelyek meg-

értéshez e kísérleti eredmények mindössze a kérdésfelvetést tudják rendelkezésünkre bocsátani.

Nem nehéz tehát végiggondolni, hogy mi lehet egy fenomenológiai elemzés hozadéka a közgazdaságtan számára. Részletezés nélkül itt csak utalni szeretnénk arra a felfogásra, hogy az egyes tudományos elemzési módszerek és stratégiák között sokkal inkább *kiegészítő*, s nem pedig *helyettesítő* viszony van – vagyis a fenomenológiai elemzés által tisztázható hiányosságok ellenére sem igaz az, hogy a tiszta elméletként jelentkező főáramú közgazdaságtan elveszítette volna relevanciáját a gazdasági valóság szempontjából. A fenomenológiai közgazdaságtan soha nem fog tudni választ adni mondjuk arra, hogy mi a helyes és eredményes monetáris politika vitelének módja – a főáram legalábbis számottevő mértékben bővítette a kérdésre vonatkozó szempontok és megfontolások körét. A tiszta elmélet rögzíti a tisztán célracionális gazdasági cselekvés ideáltípusait, a kísérleti közgazdaságtan pedig, a gazdasági cselekvés elemekre való bontása révén, jelezni képes, hogy a tipikus egyén magatartása *adott közegben* miben tér el a tiszta elmélet predikcióitól. Hiába igaz az, hogy a főáramú elméletben minden makrogazdasági következményt az egyének jól definiált *működési* (sic!) sajátosságaira vezetnek vissza, ezek a sajátosságok csak nagyon erős absztrakciókon keresztül kapcsolódnak a valós gazdasági szereplők magatartási mintáihoz. Ahogy láttuk, a kísérleti közgazdaságtan sem az életvilág tudománya – a fenomenológiai elemzés az életvilágban működő gazdasági szereplők magatartásának regisztrálását nyújthatja (ekkor végső soron pusztán leírásaként működne), s alkalmassá válna, hogy a tiszta elmélet és a valós szereplők magatartása közti valódi (ám a kísérleti közgazdaságtan által az alkalmazott közeg miatt fel nem tárt) eltéréseket és hasonlóságokat azonosítsa és katalogizálja. A gazdasági szereplők tudati folyamatainak feltárása ettől független, de talán a legfontosabb feladatként jelentkezik.

Amennyiben célunkként a közgazdasági életvilág (vagy másként: az életvilág közgazdasági szempontból releváns szféráinak) mélyanalízisét jelöljük meg, amely inherens módon magában foglalja a szereplők tudati folyamatainak felfejtését és megértését is, e nem tudatosult tudati folyamatokat mindig a maguk észre nem vett valóságában kell a tudományos érdeklődés tárgyává tenni. A hétköznapi élet jelenségei mögött mindig meghúzódik egy természetes tudásszerkezet, amely iránt a közgazdasági elmélet eddig nem mutatott érdeklődést.¹⁵ Éppen e tudásszerkezetek feltárása áll ekkor a tudományos érdeklődés középpontjában [vö. Hernádi 1977]. Nem az a kérdés tehát, hogy mondjuk egy gazdasági szereplő által kialakított várakozás racionális-e; ennek megítélésére az elmélet formális ökonometriai tesztek segítségével is ellenőrizhető kritériumokat fogalmazott meg. A fenomenológiai érdeklődés azonban nem vonja kétségbe e tudati folyamatokat (példánkban valamely közgazdasági változóra vonatkozó előzetes vélekedés helyességét), hanem létrejöttük módját igyekszik feltárni. Nem bizonyítani vagy cáfolni, hanem megismer-

15 A viselkedés-közgazdaságtan esetében láthatunk például olyan pozitív példákat, amelyek ebbe az irányba mutatnak. A köznapi gondolkodás egyes egyszerűsítő mechanizmusainak leírása [pl. Tversky-Kahneman, 1974] mindenképp ide kívánkozik. Arra persze ezen példa esetében is figyelni kell, hogy a mechanizmus működése-működtetése, a szereplők kognitív folyamatai rejtve maradnak, s itt egyes kísérleti eredmények összességéről van szó.

ni és leírni kell a mindennapi élet valóságát és valóság-felépülését; azt, *ahogyan* a mindennapi élet a benne élők számára megjelenik. A hétköznapi valóság fenntartásának kognitív folyamatai nem alsóbbrendűek tudományos módszereinkhez viszonyítva.

IRODALOM

- Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas [1998]: *A valóság társadalmi felépítése – Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: József.
- Bourdieu, Pierre [1968*]: „A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei” In: Józsa Péter (szerk.) [1978]: *Művészetszociológia – Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Caginalp, Gunduz–Porter, David–Smith, Vernon [2000]: „Overreactions, Momentum, Liquidity, and Price Bubbles in Laboratory and Field Asset Markets” *The Journal of Psychology and Financial Markets* 1(1): 24–48.
- Caginalp, Gunduz–Porter, David–Smith, Vernon [2001]: „Financial Bubbles – Excess Cash, Momentum, and Incomplete Information” *The Journal of Psychology and Financial Markets* 2(2): 80–99.
- Caginalp, Gunduz–McCabe, Kevin–Porter, David [2003]: „The Foundations of Experimental Economics and Applications to Behavioral Finance – The Contributions of Nobel Laureate Vernon Smith” *Journal of Behavioral Finance* 4(1): 3–6.
- Durkheim, Émile [1895*]: „A szociológiai módszer szabályai – Előszó a második kiadáshoz” In: Ferge Zsuzsa (szerk.) [1971]: *Francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, Émile [2001]: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Durkheim, Émile [2003]: *Az öngyilkosság – Szociológiai tanulmány*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Erdős Tibor [1998]: *Infláció*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Erdős Tibor [2003]: *Fenntartható gazdasági növekedés – Különös tekintettel a rendszerváltást követő magyar gazdaságra*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Erdős Tibor [2006]: *Növekedési potenciál és gazdaságpolitika*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fink, Eugen [1962*]: „XXI. melléklet, a 46. §-hoz [Fink melléklete a »tudattalan« problémájához]” In: Husserl, Edmund (1998b): *Az európai tudományok válsága II*. Budapest, Atlantisz.

* Ahol az egyes gondolatok fejlődése és a szerzők közötti átjárás szempontjából jelentősége van, ott *-gal jelölve a művek első publikálásának időpontját tüntetjük fel. Kivételt csak Edmund Husserl válságdolgozata jelent (*Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia*), amelynek esetében az első német nyelvű megjelenés időpontja eleve problémás (egy rész 1936-ban már napvilágot látta, ám a teljes, de részben nem Husserl által befejezett szöveg csak 1962-ben jelent meg), ráadásul a magyar kiadás [Husserl 1998b] számos értékes kiegészítő jegyzetet is tartalmaz - így az irodalomjegyzékben ezt a kiadást jelöltük meg forrásként.

- Friedman, Milton [1986]: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Galbács Péter [2011]: „A mainstream közgazdaságtani elmélet irrelevanciájáról – egy metodológiai megközelítés” *Köz-gazdaság* 6(1): 5–26.
- Garfinkel, Harold [1967]: *Studies in Ethnometodology*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Goffman, Erving [1981]: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Gombrich, E. H. [1974]: *A művészet története*. Budapest: Gondolat.
- Hausser Arnold [1982]: *A művészet szociológiája*. Budapest: Gondolat.
- Hernádi Miklós [1972]: „A gesztusok vizsgálata” *Valóság* 15(7): 114–115.
- Hernádi Miklós [1977]: „A mindennapi élet mint szociológiai téma” *Valóság* 20(5): 101–107.
- Hernádi Miklós [1978a]: „A mindennapi élet fogalmának felbontása – Tudásszociológiai vázlat” *Magyar Filozófiai Szemle* 22(3): 382–410.
- Hernádi Miklós [1978b]: „Három könyv a fenomenológikus szociológia köréből” *Szociológia* 1978(4): 585–590.
- Hernádi Miklós [1980]: „Nem találkoznak gondolataink. Alfred Schutz és Talcott Parsons levelezése – negyven év után” *Valóság* 23(6): 39–47.
- Hernádi Miklós (szerk.) [1984]: *Fenomenológia a társadalomtudományban – Válogatás*. Budapest: Gondolat.
- Husserl, Edmund [1907*]: „A fenomenológia ideája” In: HUSSERL, Edmund [1972]: *Válogatott tanulmányai*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Husserl, Edmund [1910*]: *A filozófia mint szigorú tudomány*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Husserl, Edmund [1927*]: „Fenomenológia” In: Husserl, Edmund [1972]: *Válogatott tanulmányai*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Husserl, Edmund [1929*]: „A párizsi előadások” In: Husserl, Edmund [1972]: *Válogatott tanulmányai*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Husserl, Edmund [1939*]: „Tapasztalat és ítélet” In: Hernádi Miklós (szerk.) [1984]: *Fenomenológia a társadalomtudományban – Válogatás*. Budapest: Gondolat.
- Husserl, Edmund [1950]: „A tiszta fenomenológia és a fenomenológiai filozófia eszméi” In: Hernádi Miklós (szerk.) [1984]: *Fenomenológia a társadalomtudományban – Válogatás*. Budapest: Gondolat.
- Husserl, Edmund [1998a-b]: *Az európai tudományok válsága I–II*. Budapest: Atlantisz.
- Kopányi Mihály [2003]: *Mikroökönómia*. Budapest: KJK-Kerszöv.
- Ladurie, Emmanuel Le Roy [1997]: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Budapest: Osiris Kiadó.
- László János [1981]: „Goffman mikroszkópjai” In: Goffman, Erving [1981]: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Leibenstein, Harvey [1950]: „Bandwagon, Snob, and Veblen Effects in the Theory of Consumers' Demand” *The Quarterly Journal of Economics* 64(2): 183–207.
- Lucas, Robert E. [1972]: „Expectations and the Neutrality of Money” *Journal of Economic Theory* 4(2): 103–124.
- Lucas, Robert E. [1973]: „Some International Evidence on Output-Inflation Trade-offs” *American Economic Review* 63(3): 326–334.

- Lucas, Robert E. [1975]: „An Equilibrium Model of the Business Cycle” *Journal of Political Economy* 83(6): 1113–1144.
- Mátyás Antal [1963]: *A polgári közgazdaságtan története*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Mátyás Antal [1969]: *Fejezetek a közgazdasági gondolkodás történetéből*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Mátyás Antal [1979]: *A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Menzel, Donald H. [1980]: *Csillagászat*. Budapest: Gondolat.
- Molnár Attila Károly [1999]: *Max Weber – Olvasókönyv*. Miskolc: Novissima Kiadó.
- Murray, John B. [1999]: „Arguments for the Presence of a Distant Large Undiscovered Solar System Planet” *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* 309(1): 31–34.
- Némedi Dénes [1996]: *Durkheim – Tudás és társadalom*. Budapest: Áron Kiadó.
- Porter, David P.–Smith, Vernon L. [2003]: „Stock Market Bubbles in the Laboratory” *The Journal of Behavioral Finance* 4(1): 7–20.
- Savaglio, Sandra et al. [2012]: „Super-solar Metal Abundances in Two Galaxies at $z \sim 3.57$ Revealed by the GRB 090323 Afterglow Spectrum” *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* 420(1): 627–636.
- Schütz, Alfred–Luckmann, Thomas [1973*]: „Az életvilág struktúrái” In: Hernádi Miklós (szerk.) [1984]: *Fenomenológia a társadalomtudományban – Válogatás*. Budapest: Gondolat.
- Schütz, Alfred [1977*]: „Husserl és reám tett hatása” In: Hernádi Miklós (szerk.) [1984]: *Fenomenológia a társadalomtudományban – Válogatás*. Budapest: Gondolat.
- Smith, Vernon L.–Suchanek, Gerry L.–Williams, Arlington W. [1988]: „Bubbles, Crashes, and Endogenous Expectations in Experimental Spot Asset Markets” *Econometrica* 56(5): 1119–1151.
- Smith, Vernon L. [1994]: „Economics in the Laboratory” *The Journal of Economic Perspectives* 8(1): 113–131.
- Smith, Vernon L. [2003]: „Constructivist and Ecological Rationality in Economics – Prize Lecture” *The American Economic Review* 93(3): 465–508.
- Somogyi Ferenc [2011]: „A közgazdaságtan időszerű módszertani kérdései” *Közgazdaság* 6(1): 57–70.
- Sumner, William Graham [1978]: *Népszokások – Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest: Gondolat.
- Tárkány Szücs Ernő [1981]: *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Gondolat.
- Tribe, Keith [2009]: „Megszakadt kapcsolat – Max Weber és a gazdaságtudományok” *Buksz* 21(1): 56–62.
- Tversky, Amos–Kahneman, Daniel [1974]: „Judgement under Uncertainty – Heuristics and Biases” *Science* 185(4157): 1124–1131.
- Vajda Mihály [1969]: *A mítosz és a ráció határán – Edmund Husserl fenomenológiája*. Budapest: Gondolat.
- Varian, Hal R. [2001]: *Mikroökonómia középfokon – Egy modern megközelítés*. Budapest: KJK-Kerszöv.
- Voigt Vilmos (szerk.) [1998]: *A magyar folklór*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Wagner, Helmut R. [1976]: „A német fenomenológia hatása az amerikai szociológiára” In: Hernádi Miklós (szerk.) [1984]: *Fenomenológia a társadalomtudományban – Válogatás*. Budapest: Gondolat.
- Wardhaugh, Ronald [2002]: *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Weber, Max [1967]: *Gazdaság és társadalom – Szemelvények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max [1979]: *Gazdaságtörténet – Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max [1998]: *Tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Weissman, Paul R. [1996]: „The Oort Cloud” In: Rettig, Terrence–Hahn, Joseph M. (szerk.) [1996]: *Completing the Inventory of the Solar System*. San Fransisco: Astronomical Society of the Pacific.